

Гендэрныя даследаванні ў філалагічных навуках канца XX – пачатку XXI стагоддзяў

Ю. Ю. АТРОШЧАНКА

Цэнтральнае месца ў гендэрных даследаваннях займае праблема сацыяльнай няроўнасці мужчын і жанчын з пункту погляду розных дысцыплін: філасофіі, эканомікі, этналогіі, паліталогіі і інш. У дадзеным артыкуле робіцца агляд гендэрных даследаванняў у філалогіі канца XX – пачатку XXI стагоддзяў, праводзіцца спроба аналізу розных падыходаў да вырашэння гендэрных праблем у кантэксце навуковых дысцыплін.

Ключавыя словы: гендэр, праблема полу, ролевая сацыялізацыя, узор паводзін, мужчынскае, жаночае, сацыяльнае ўзаемадзеянне, фемінісцкая лінгвістыка, маўленчыя стылі, камунікацыя

The central place in gender studies is taken by the problem of social inequality between men and women from the perspective of different disciplines: philosophy, economics, ethnology, political science and others. This article provides an overview of gender studies in philology of the late 20th and the beginning of the 21st century. There has been made an attempt to analyze different approaches to solving gender problems in the context of scientific disciplines.

Keywords: gender, problem of sex, role socialization, role models, male, female, social interaction, feminist linguistics, conversational styles, communication.

Эвалюцыя гендэрных даследаванняў ішла ад жаночых даследаванняў да ўласна гендэрных. Яшчэ ў 60-х гадах XX ст. паняцце “гендэр” у значэнні “суадноснасць полаў” было амаль невядомым. На Захадзе гендэрныя даследаванні толькі ў 80-ыя гады выдзеліліся з так званых жаночых даследаванняў, якія мелі больш доўгую і больш палітызаваную гісторыю існавання. Тэрмін «гендэр» упершыню выкарысталася ў 1975 годзе амерыканскі антраполог Гейл Рубін для абазначэння полу як прадмета грамадскай дзейнасці. У 80-ыя гады гэта паняцце становіцца асновай для шматлікіх канцэпцый.

Фемінісцкая лінгвістыка альбо фемінісцкая крытыка мовы ўзнікла ў заходнім мовазнаўстве ў 70-ыя гады XX стагоддзя, што было абумоўлена развіццём новых навуковых накірункаў у самой лінгвістыцы – псіхалінгвістыкі, квантытатываючай сацыялінгвістыкі, прагматыкі, тэорыі камунікацыі, а таксама з’яўленнем уласна метадалагічнай і навуковай базы для развіцця гендэрных даследаванняў у сацыяльных навуках. У працах лінгвістаў панавалі гіпотэзы “дэфіцытнасці” жаночай мовы і “дыферэнцыяцыі” мовы на жаночую тактыку “камунікатыўнага супрацоўніцтва” і мужчынскую тактыку “камунікатыўнага суперніцтва”. Абедзве гэтыя тэорыі былі мадэрнізаваны ў “тэорыю дзвюх культур” амерыканскай сацыялінгвісткай Д. Танен. Даследчыца ў сваёй манаграфіі “Ты мяне не разумеш”, аналізуючы мужчынскія і жаночыя маўленчыя стылі, прыходзіць да высновы, што размова паміж мужчынамі і жанчынамі ўяўляе сабой камунікацыю супрацьлеглых культур. Д. Танен лічыць, што адрозненні камунікатыўных стратэгий полаў маюць карані ў глыбокім дзяцінстве: “Пачынаючы з ранняга ўзросту ствараюцца розныя светы, у якіх потым жывуць дарослыя мужчыны і жанчыны. Таму не дзіўна, што жанчыны і мужчыны, якія імкнуцца да гармоніі ў іх адносінах, часта знаходзяць, што іх партнёры не разумеюць іх і нават крытыкуюць” [15, с. 352-353].

Калі на Захадзе да праблемы мовы і полу звярнуліся яшчэ ў 70-ыя гады, то для айчынага мовазнаўства – гэта даволі малады напрамак даследавання, так як інтарэс да яго ўзмацніўся толькі ў 90-ыя гады ў сувязі са знікненнем забарон і ідэалагічных догмаў. Адной з першых грунтоўных прац у дадзеным ракурсе на постсавецкай прасторы была манаграфія А. В. Кірылінай “Гендэр: лінгвістычныя аспекты” (1999), дзе робіцца спроба сістэмнага асэнсавання і апісання мовы ў сувязі з феноменам полу, ствараецца тэарэтычная мадэль гендэра і сістэматызуюцца метадалагічныя падыходы да даследавання праблемы гендэра ў мовазнаўстве [6].

Пытанні, звязаныя з распрацоўкай методыкі лінгвістычнага даследавання гендэра, стварэннем інструментарыя гендэрных даследаванняў, у апошні час становяцца актуальнымі ў айчыннай лінгвістыцы. Значнае месца сярод літаратуры, прысвечанай дадзеным праблемам, займаюць працы Ул. Коваля “Мова і тэкст у аспекце гендэрнай лінгвістыкі” [7], А. С. Грыцэнка “Мова як сродак канструявання гендэра” [3], В. Х. Антынескул “Гендэр як параметр тэкстаўтварэння” [1] і г. д., дзе аўтары спрабуюць сфармуляваць законы выяўлення гендэрнай асновы функцыянавання маўлення, выпрацаваць метадалагічны апарат даследаванняў гендэрнай праблематыкі ў мовазнаўстве.

У сваёй працы «Гендэрныя асаблівасці інтэрпрэтацыі мастацкага тэксту ў параўнальна-супастаўляльным аспекце (На матэрыяле перакладаў рамана Р. Баха “Чайка Джанатан Лівінгстон» на рускую і нямецкую мовы)” В. Б. Мойсава адзначае, што “як прадукт сацыяльных адносін і культурнай традыцыі гендэр не з’яўляецца асабіста лінгвістычнай катэгорыяй, аднак шляхам аналізу моўных структур можна раскрыць яго змест, выявіць гендэрныя стэрэатыпы, зафіксаваныя ў свядомасці носьбітаў мовы” [11, с. 8]. Згодна з гэтым ў сучасным мовазнаўстве магчыма вылучыць накірунак псіхалінгвістычнага аналізу гендэрных стэрэатыпаў пэўнага этнасу, а таксама розных нацый. Прыкладам могуць з’яўляцца працы А. М. Калугіна “Канцэпты “мужчына” і “жанчына” ў субстандарце рускай і ангельскай моў” [5], С. У. Грыбач “Вобраз сям’і ў моўнай свядомасці рускіх: гендэрны аспект” [2] і інш.

Разам з мовазнаўцамі ў 90-ыя гады ХХ стагоддзя да гендэрных даследаванняў звярнулася і літаратуразнаўцы. Нягледзячы на тое, што ў 60-70-ыя гады ў заходнім літаратуразнаўстве склаўся напрамак фемінісцкай крытыкі, пра станаўленне метадалогіі гендэрных даследаванняў у літаратуры можна казаць, як пра факт нядаўняга фарміравання, над якім ідзе праца і на сённяшні дзень. На думку С. В. Ахотнікавай, гэта звязана з маскуліннасцю класічнага літаратуразнаўства [12]. Даследчыца адзначае: «Хоць многія навукоўцы прыйшлі да высновы, што асэнсаванне літаратуры і культуры праз прызму гендэра дае каштоўны матэрыял як для філалогіі, культуралогіі, так і для гуманітарных навук увогуле, аднак толькі ў 80-ыя гады падобнага роду даследаванні пачалі ўспрымацца як адзіны комплекс, найбольш прымальны для аналізу “іншасці жаночай свядомасці» і тых сродкаў, пры дапамозе якіх гэта “іншасць” знаходзіць сваё выражэнне ў літаратуры” [12, с. 530].

За апошні час у межах гендэралогіі сфарміравалася асобная вобласць літаратуразнаўства, якую ўмоўна называюць “гендэрнай паэтыкай”. Прадметам дадзенага віду паэтыкі з’яўляецца гендэр, які выступав не ў якасці біялагічнага полу, а як сукупнасць сацыяльных рэпрэзентацый у межах тых або іншых сацыякультурных ўяўленняў, што замацаваліся ў дадзеным грамадстве. У адпаведнасці з такім падыходам гендэр разглядаецца як важны канцэпт літаратуры і ўяўляецца як вымярэнне сацыяльных мадэлей паводзін, характэрных для дадзенага тыпу культуры. Гендэрная паэтыка ўлічвае таксама аспекты стварэння, успрыняцця і інтэрпрэтацыі тэксту, таму яна аперыруе шматузроўневым падыходам да літаратурнага твора. Так, навуковец Ю. А. Крысцева дапушчае выдзяленне ў складзе мастацкага тэксту трох узроўняў: суб’екта пісьма, атрымальніка і размешчаных па-за імі тэкстаў, тры інстанцыі, якія знаходзяцца ў стане дыялогу [8]. У сваім артыкуле “Бахцін, слова, дыялог і раман” даследчыца адзначае: “У дадзеным выпадку статус слова вызначаецца гарызантальна (слова ў тэксце адначасова належыць і суб’екту пісьма, і яго атрымальніку) і вертыкальна (слова ў тэксце арыентавана ў адносінах да сукупнасцей іншых літаратурных тэкстаў – больш ранніх або сучасных)” [8, с. 97]. Такім чынам, на думку аўтара, гендэр рэалізуецца на ўсіх трох узроўнях.

У той час як лінгвістычныя і літаратуразнаўчыя гендэрныя даследаванні прэтэндуюць на аўтаномнае існаванне ў выглядзе гендэралагічнага накірунку філалагічнай навукі, фалькларыстычныя працы ў дадзеным рэчышчы на сённяшні дзень яшчэ з’яўляюцца адзінкавымі фактамі ў гісторыі развіцця фалькларыстыкі.

Да таго патрэбна адрозніваць гендэрныя даследаванні ў фалькларыстыцы ад проста фалькларыстычнай працы: пры разглядзе народнай творчасці ў гендэрным аспекце ставіцца праблема фемінінасці або маскуліннасці аб’екта аналізу, у той час як у спецыялізаваных працах можа разглядацца толькі пэўны вобраз. Так, праца Д. В. Сакаевай “Вобраз жанчыны-ваўчыхі ў асецінскай няказкавай прозе ў кантэксце фальклору індаеўрапейскіх народаў” уяўляе

сабою цікавае і арыгінальнае даследаванне ў рэчышчы класічнай фалькларыстыкі, аднак не з’яўляецца гендэрным, так як не мае на мэце пастаноўкі праблемы ўзаемаадносін полаў, суадносін жаночага і мужчынскага ўяўленняў, зафіксаваных у тэксце, мастацкага вырашэння жаночага пытання [14]. Артыкул К. І. Мадлеўскай “Гераіня-ваяўніца ў рускіх былінах” з’яўляецца гендэрным даследаваннем, таму што аўтар разглядае вобраз быліннай ваяўніцы Настассі ў апазіцыі з вобразам мужчыны-волата. Даследчыца закранае пытанне разгляду жаночых персанажаў у кантэксце лёсу мужчынскіх і прыходзіць да высновы: “У быліне пра Настасю і Дунай прадстаўлена супярэчнасць, прычынай якой выступіла спалучэнне “няправільных” шлюбных партнёраў. Акрамя таго, у перспектыве лёсу гераіні матыў супрацьстаяння суадносіцца з пэўным этапам яе жыцця – гэтая барацьба ўяўляе сабой пошукі шлюбнага партнёра” [10, с. 58].

Распрацоўкай гендэрнага пытання беларускага фальклору займаліся прадстаўнікі ўніверсітэцкай школы фалькларыстыкі: Р. М. Кавалёва, Т. В. Лук’янава, С. В. Шамякіна, Н. П. Карыцкая, В. І. Палукошка. Даследчыкі разглядалі розныя жанры народнай творчасці: сямейна-бытавыя песні, песні пра каханне, легенды і казкі. Асноўныя праблемы, якія закраналі аўтары, заключаліся ў інтэрпрэтацыі гендэрных стэрэатыпаў, выражаных у фальклорных тэкстах. Гендэрны падыход да аналізу фальклорных твораў дазваляе ўсвядоміць сюжэтныя сітуацыі і вобразы ў катэгорыях стабільнасці ці нестабільнасці “мужчынскіх” і “жаночых” стэрэатыпаў.

Так, Р. М. Кавалёва разглядала тры псіхатыпы залётніка ў беларускіх песнях пра каханне. Даследчыца адзначыла, што беларускі народ пры дапамозе псіхалагічных дэталей праз сімвалічны характарыстыкі персанажаў тонка адрознівае тыпы залётнікаў: “У аднолькавых сітуацыях залётнікі паводзяць сябе адпаведна сваёй псіхалагічнай прыродзе, прычым амаль усім ім уласціва залежнасць ад гендэрных стэрэатыпаў” [4, с. 207]. Т. В. Лук’янава даследавала гендэрную вызначанасць фальклорнага аўтара ў беларускіх легендах і прыйшла да высновы, што “спецыфіка фальклорнага аўтара заключаецца ў тым, што яго палавая прыналежнасць вар’іруецца ў залежнасці ад кожнага канкрэтнага твора і выяўляецца шляхам комплекснага аналізу” [9, с. 213].

Асноўныя гендэрныя пытанні вырашаюцца на розных узроўнях: палітычным, эканамічным, бытавым і інш. У рэчышчы філалогіі таксама разглядаюцца важныя праблемы, звязаныя з даследаваннем адрозненняў вынікаў сацыяльных трансфармацый (статусу, ролі, функцый) для мужчын і жанчын і прагназаваннем наступстваў змен для сям’і і гендэрных адносін у грамадстве. Калі гендэрная праблематыка для лінгвістычных і літаратуразнаўчых навук з’яўляецца адной з фундаментальных тэм (таму і шырока прадстаўленай у навукова-даследчай прасторы), то для фалькларыстыкі гэта новы і мала вывучаны, таму і перспектыўны аспект даследавання фальклорных тэкстаў.

Літаратура

1. Антинескул, О. Л. Тендер как параметр текстообразования: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.19. / О. Л. Антинескул; Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2000. – 19 с.
2. Грибач, С. В. Образ семьи в языковом сознании русских: тендерный аспект: автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.19 / Грибач С. В.; [Московский государственный лингвистический университет]. – Москва, 2005. – 21 с.
3. Гриценко, Е. С. Язык как средство конструирования тендера: автореферат дис. доктора филологических наук: 10.02.19 / Е. С. Гриценко; Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2005.
4. Кавалёва, Р. М. Тры псіхатыпы залётніка ў беларускіх песнях пра каханне і гендэр / Р. М. Кавалёва // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія Сувязі / пад нав. рэд. Р. М. Кавалёвай, В. В. Прыемка. Мн., 2004. С. 193-207.
5. Калугина, Е. Н. Концепты "мужчина" и "женщина" в субстандарте русского и английского языков: автореферат дис. кандидата филологических наук: 10.02.19 / Е. Н. Калугина; Место защиты: Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь, 2008.
6. Кирилина, А. В. Тендер: лингвистические аспекты / А. В. Кирилина. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 256 с.

7. Коваль, В. И. Язык и текст в аспекте тендерной лингвистики / В. И. Коваль; Министерство образования Республики Беларусь, Учреждение образования "Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины". – Гомель: ГТУ, 2007. – 217 с.
8. Кристева, Ю. А. Бахтин, слово, диалог, роман / Ю. А. Кристева // Вестник МГУ. Сер. 9, Филология. – М.: МГУ, 2000. - С. 95-103.
9. Лук'янава, Т. В. Гендэрная вызначанасць фальклорнага аўтара ў беларускіх легендах / Т. В. Лук'янава // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія сувязі / пад нав. рэд. Р. М. Кавалёвай, В. В. Прыемка. Мн., 2004. С. 208-214.
10. Мадлевская, Е. И. Героиня-воительница в русских былинах / Е. И. Мадлевская // Язык – тендер – традиция: Материалы международной научной конференции 25-27 апреля 2002 года / под общ.ред. С. Б. Адоньевой. – СПб., 2002. - С. 53-59.
11. Мойсова, О. Б. Тендерные особенности интерпретации художественного текста в сравнительно-сопоставительном аспекте (На материале переводов романа Р. Баха «Чайка Джонатан Ливингстон» на русский и немецкий языки): автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.19 / О. Б. Мойсова; Южный федеральный ун-т. – Ростов-на-Дону, 2009.
12. Охотникова, С. В. Тендерные исследования в литературоведении: проблемы тендерной поэтики / С. В. Охотникова // Введение в тендерные исследования. Часть 1. Учебное пособие. / под ред. И. Р. Жеребкиной. – Харьков, Спб., 2001. – С. 529-543.
13. Пушкарева, Н. Л. Женщина в русской семье: традиции и современность / Н. Л. Пушкарева // Семья, тендер, культура: Материалы международных конференций 1994 и 1995 гг. / отв. ред. В. А. Тишков. – Москва, 1997. – С. 187-195.
14. Сокаева, Д. В. Образ женщины-волчицы (ус-бирзегъ) осетинской сказочной прозы в контексте фольклора индоевропейских народов / Д. В. Сокаева // Известия СОИГСИ / под ред. Ф. Х. Гутнов. – Владикавказ, 2007. – Вып. 1 (40). – С. 78-92.
20. Стрельцова, Н. В. Межличностные отношения в языковом сознании русских: тендерный аспект: автореферат дис. кандидата филологических наук: 10.02.19 / Н. В. Стрельцова; Моск. гос. лингвист. ун-т. – Москва, 2005.
15. Таннен, Д. Ты меня не понимаешь. (Почему мужчины и женщины не понимают друг друга) / Д. Таннен. – М.: Вече Персей АСТ», 1996. -398 с.

Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі
і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі

Поступило 18.12.09